

СЕКЦІЯ 9 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

PSYCHOLOGICAL REHABILITATION IN THE MIND OF MILITARY HOUR

У статті аналізуються проблеми реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. Актуальність цієї проблеми полягає у тому, що практично кожен із них потребує психологічної реабілітації, яка сприяє якнайшвидшому поверненню психіки у звичний стан та її стабілізації. Досліджуються поняття, сутність, функції та особливості психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах воєнного часу. Аналізується ступінь розробленості проблеми; виявляється співвідношення понять «психологічна реабілітація», «соціально-психологічна реабілітація», «медико-психологічна реабілітація»; розглядаються особливості психологічної реабілітації військовослужбовців та ветеранів; досліджуються проблеми у системі психологічного забезпечення військовослужбовців та пропонуються рекомендації щодо їх вирішення. Виявлено, що реабілітація – це система різних заходів (державних соціально-економічних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та ін.), спрямованих на повернення до нормального життя постраждалих. А психологічна, соціально-психологічна, медико-психологічна реабілітація – елементи цієї системи заходів.

Обґрунтовано необхідність відкриття програм соціальної, психологічної та фізичної реабілітації для мінімізації наслідків психологічних травм військовослужбовців. Аргументовано потребу у відкритті в університетах, які готують психологів, освітньо-професійної програми «Військово-тактична психологія».

Ключові слова: психологічна реабілітація військовослужбовців, соціально-психологічна реабілітація, система психологічного забезпечення військовослужбовців, психічне

здоров'я військовослужбовців, психологічні послуги.

The article analyzes the problems of rehabilitation of military personnel who took part in hostilities. The relevance of this problem lies in the fact that almost every one of them needs psychological rehabilitation, which contributes to the fastest possible return of the psyche to its usual state and its stabilization. The concept, essence, functions and features of psychological rehabilitation of servicemen in wartime conditions are studied. The degree of development of the problem is analyzed, the relationship between the concepts of «psychological rehabilitation», «social-psychological rehabilitation», «medical-psychological rehabilitation» is revealed, the peculiarities of psychological rehabilitation of servicemen and veterans are considered, problems in the system of psychological support of servicemen are investigated and recommendations for their solution are offered.

It was found that rehabilitation is a system of various measures (state socio-economic, medical, professional, pedagogical, psychological, etc.) aimed at returning victims to a normal life. And psychological, social-psychological, medical-psychological rehabilitation are elements of this system of measures.

The necessity of opening social, psychological and physical rehabilitation programs to minimize the consequences of psychological injuries of servicemen is substantiated. The need to open an educational and professional program «Military-Tactical Psychology» in universities that train psychologists is argued.

Key words: psychological rehabilitation of servicemen, socio-psychological rehabilitation, system of psychological support of servicemen, mental health of servicemen, psychological services.

УДК 364-78:355.08
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.32>

Васильєва Г.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Вступ. Актуальність теми статті зумовлена тим, що війна впливає на життя кожної людини. Стан свідомості людей умовах воєнного часу змінюється. Насильство, агресія, людські трагедії, які переживають люди, ускладнюють їх адаптацію до мирного життя. Як уважає О. Чабан, «війну росії проти України однозначно слід розцінювати як колективну травму на кшталт Голодомору (з тією відмінністю, що свідків війни дуже багато, вони діляться травматичним досвідом). Це величезне випробування для українського народу» [12]. Низка досліджень підтверджує вплив колективної травми не лише безпосередньо на потерпіле покоління, а й на прийдешні покоління [20]. Дійсно, психічної травми зазнало все україн-

ське суспільство. Але крім колективної, кожен українець отримав і індивідуальну травму.

Особливо актуальною є проблема реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. Практично кожен із них потребує психологічної реабілітації, яка сприяє якнайшвидшому поверненню психіки у звичний стан та її стабілізації [13]. Так, за офіційними даними, від 20% до 40% військовослужбовців потребують психологічної допомоги. 60–80% військовослужбовців, які були очевидцями загибелі побратимів чи мирного населення або бачили тіла померлих, мають симптоми гострої травми [5]. Також це підтверджується даними, отриманими в результаті дослідження рівнів психологічного здоров'я військовослужбовців,

проведеного у 2018 р. Виявлено такі рівні: психологічно нездорові, надзвичайно дезадаптовані – 0%; психологічно нездорові, сильно дезадаптовані, що потребують допомоги спеціаліста, – 1,7%; психологічно нездорові, помірно дезадаптовані, що потребують послідовного вирішення психологічних проблем, починаючи з більш легких, – 33,3%; психологічно здорові, але мають низку проблем, що потребують вирішення, – 55,3%; повністю психологічно здорові – 9,7% [3, с. 25].

Своєчасна психологічна реабілітація сприяє поверненню до нормального життя не лише самого військовослужбовця, а і його сім'ї. Також своєчасна психологічна реабілітація військовослужбовців в інтересах усього суспільства, адже відсутність психологічної допомоги чи несвоєчасність її надання можуть стати причиною соціальної ізоляції, інвалідації, хронічних психопатологічних змін особистості та відстрочених реакцій на бойовий стрес [8, с. 9]. Серед військовослужбовців велика кількість висококваліфікованих фахівців у різних галузях, які можуть і мають бути професійно потрібними у мирному житті. Таким чином, забезпечення психологічної реабілітації – дуже важлива соціальна проблема.

Мета статті: дослідити поняття, сутність, функції та особливості психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах воєнного часу. **Завдання статті:** проаналізувати ступінь розробленості проблеми; виявити співвідношення понять «психологічна реабілітація», «соціально-психологічна реабілітація», «медико-психологічна реабілітація»; розглянути особливості психологічної реабілітації військовослужбовців та ветеранів; дослідити проблеми у системі психологічного забезпечення військовослужбовців та запропонувати рекомендації щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Через рік, 2024 р., виповниться 110 років від початку Першої світової війни. Ця війна називається Першою не лише тому, що стала війною світового масштабу, у якій брало участь тридцять вісім із п'ятдесяти дев'яти незалежних держав, що існували на той момент. Вона стала Першою й за іншими критеріями. Так, у цій війні вперше були застосовані новітні засоби військової техніки, такі як авіація, хімічна зброя, підводні човни та багато іншого, які виснажували противника не тільки фізично, а й психологічно. Саме в той період з'явився новий вид війни – психологічний.

Психологічні розлади серед військовослужбовців набули настільки масового характеру, що для опису цього явища з'явилося поняття психологічних утрат. Такі втрати були завжди, але особлива увага їм приділялася під час Першої та Другої світових воєн. У Великій Британії, Франції, Німеччині було створено психологічні

служби, дослідження яких виявили, що причиною багатьох соматичних захворювань у військовослужбовців були психологічні розлади. Це дало підставу вченим називати широкий спектр розладів воєнним неврозом, а пізніше, психоневрозом.

Однак перші згадки про військових із психічними розладами, яких переслідували привиди вбитих супротивників, з'явилися задовго до цих подій, близько двох тисяч років тому. У поемах Гомера, у п'єсах Вільяма Шекспіра можна зустріти описи симптомів стресових розладів у людей, які повернулися з війни. У XVIII–XIX ст. з'явилися такі поняття, як «втома солдата», «виснаження в бою» та ін.

Важливість цієї проблеми, особливо у контексті російської агресії проти України, спонукало багатьох сучасних дослідників звернутися до питань психологічної реабілітації військовослужбовців на теоретичному та практичному рівнях. Проблемам психологічної реабілітації військовослужбовців присвятили свої праці Н. Берегова, Ю. Бриндіков, Н. Главацька, А. Грибок, Л. Джигун, О. Друзь, О. Кокун, С. Ларіонов, Н. Лозінська, В. Олійник, Т. Палієнко, В. Печиборщ, І. Пішко, Т. Семигіна, В. Стеблюк, І. Ушакова, С. Хоружий, В. Цимбалюк, І. Черненко, В. Якимець та ін.

Так, питання теорії та практики реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій у системі соціальних служб дослідив Ю. Бриндіков [1]. В. Якимець, В. Печиборщ та ін. проаналізували проблеми гарантованої психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців у контексті національної безпеки [21]. О. Друзь і І. Черненко розглянули напрями медико-психологічної профілактики постстресових психічних розладів у учасників локальних бойових дій [6]. Т. Палієнко і Т. Семигіна присвятили свої праці розгляду психосоціальної підтримки ветеранів війни та цивільних, які постраждали через збройний конфлікт [11]. В. Цимбалюк, В. Стеблюк, О. Друзь та ін. дослідили теоретичні і практичні проблеми охорони ментального здоров'я та медико-психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах гібридної війни [10].

Аналіз наукової літератури, присвяченої реабілітації військовослужбовців, показав, що дослідники різних аспектів реабілітації військовослужбовців акцентують увагу на поняттях «психологічна реабілітація», «соціально-психологічна реабілітація», «медико-психологічна реабілітація», «соціально-педагогічна реабілітація».

У методичному посібнику «Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення» реабілітація розуміється «як система державних соціально-економічних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та інших заходів,

спрямованих на попередження тимчасової або стійкої втрати працездатності постраждалих і на якнайшвидше їх повернення у суспільство й до суспільно корисної праці». Психологічна реабілітація є складовою частиною загального процесу реабілітації поряд із реабілітацією медичною, соціальною, професійною. Вона спрямована на відновлення психічних функцій, працездатності, соціальної активності, соціального статусу військовослужбовців, що мають психічні розлади [15].

Із точки зору І. Ушакової, психологічна реабілітація є системою заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, особливостей людини, створення умов для розвитку та утвердження здорової особистості. Завдяки психологічній реабілітації пацієнт усвідомлює роль та значення своєї участі у її проведенні [18, с. 243].

Л. Джигун, Н. Берегова, Н. Главацька вважають, що психологічна реабілітація є процесом психологічного впливу з метою допомоги військовослужбовцям у подоланні негативних психологічних наслідків пережитого ними травматичного стресу військової діяльності для забезпечення такого стану психічного здоров'я військовослужбовців, що дає їм змогу досить ефективно вирішувати бойові і службові завдання» [4, с. 60–61]. Проте якщо дотримуватися підходу авторів, будь-яка психологічна послуга є процесом психологічного впливу. Таким чином, психологічний вплив як такий не може розглядатися як специфіка психологічної реабілітації.

Під соціально-психологічною реабілітацією І. Ушакова розуміє процес відновлення людини у правах, соціальному статусі, організації соціального середовища, умов життєдіяльності, забезпечення соціальних гарантій, формування позитивної громадської думки [18, с. 244]. На нашу думку, соціально-психологічна реабілітація – це не лише формальності, як можна зрозуміти із запропонованого визначення, а й комунікація з навколишнім світом. Адаптація до мирного життя означає, окрім іншого, стосунки з членами сім'ї, друзями, колегами, іншими людьми.

На думку Ю. Бриндікова, соціально-психологічну реабілітацію слід виділяти особливо тому, що вона заснована на принципах професіоналізму (реабілітацію проводять професіонали, лікарі та психологи, які мають навички соціально-психологічної корекції та психологічного обстеження); обґрунтованості (використання перевірених методів реабілітації з урахуванням особливостей функціонального стану соматичної та психічної сфер постраждалих); індивідуального підходу (облік рівня зниження професійно важливих якостей, наявності патохарактерологічних змін особистості та ін.); безперервності та оптимальної трива-

лості (від моменту початку лікування до відновлення функцій організму та професійно важливих якостей) [1, с. 80]. Погодимось з думкою вченого, що соціально-психологічна реабілітація тісно пов'язана із соціально-педагогічною реабілітацією.

Об'єктом медико-психологічної реабілітації є постраждалі в екстремальних ситуаціях, до яких належать і учасники бойових дій [1, с. 79]. О. Топол відзначає, що завдяки медичній реабілітації людина повинна досягти повноцінності психічну, соціальну, економічну, професійну [17, с. 124].

О. Кокун та ін. вважають, що в структуру медико-психологічної реабілітації входять лікувально-профілактичні, реабілітаційні та оздоровчі заходи, мета яких – зберегти здоров'я постраждалих військовослужбовців, знизити частоту й тяжкість наслідків перенесених бойових психічних травм у формі посттравматичних стресових синдромів та хронічних психопатологічних змін особистості ветерана [8, с. 123]. Таким чином, уважає О. Топол, мета і медичної, і соціально-психологічної реабілітації – фізичне і психічне відновлення організму, що сприятиме соціальній інтеграції індивіда в суспільне життя [17, с. 230].

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей», на безоплатну психологічну допомогу мають право особи, які звільняються або звільнені з військової служби з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, члени сімей таких осіб, члени сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, члени сімей загиблих (померлих) захисників і захисниць України, визначені Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Також на період воєнного стану та протягом трьох місяців після його припинення або скасування до отримувачів послуг належать військовослужбовці [7].

Аналіз наукової літератури показує, що в контексті психологічної реабілітації основна увага приділяється військовослужбовцям – учасникам бойових дій, проте є ще одна група військовослужбовців, психологічна допомога яким має свої особливості. Йдеться про мобілізованих людей, які з мирного життя вирушили до зони бойових дій. У результаті їх організм відчуває стресовий стан, такий самий, як військовослужбовці, які після війни опиняються у мирному житті.

Як відзначають фахівці, основними проблемами військовослужбовців є посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), поганий настрій, відчуття відчуженості від інших людей, депресія та різні її граничні стани і прояви, які часто супроводжуються у військових відчуттям безнадії, втрати інтересу до життя, що,

безсумнівно, є наслідками травматичних подій, відчуттям відчуження або надмірною зосередженістю на травматичних подіях. Окрім цього, діагностуються синдром тривоги, безсоння, нічні кошмари або збудження вночі [9].

За даними Центру громадського здоров'я МОЗ України, симптоми ПТСР розвиваються приблизно у 12–20% військовослужбовців, які перенесли бойову травму, але не звернулися за психологічною допомогою через побоювання зневаги за прояви слабкості, боягузтва, загрозу військовій кар'єрі [5]. Тому однією зі складних проблем психологічної реабілітації є відмова деяких військовослужбовців від психологічної допомоги. Такі побоювання військовослужбовців не випадкові, бо довгий час, аж до розпаду Радянського Союзу, таке ставлення до військовослужбовців із психологічними проблемами мало місце.

Упередженням людей стосовно тих, хто звертався за психіатричною допомогою, присвятив своє дослідження соціолог Філіпс. Учений з'ясував, що люди з побоюванням ставляться до тих, хто звертався за психіатричною допомогою, незалежно від характеру їхнього захворювання. На таких людей наклеюють тавро девіанту.

За ініціативою Олени Зеленської щодо створення Всеукраїнської програми ментального здоров'я було проведено аудит потреб та ресурсів системи надання послуг у сфері психічного здоров'я, за результатами якого було з'ясовано, що стан психічного здоров'я військовослужбовців значно гірший, ніж серед решти населення. Зокрема, «тривожні розлади трапляються серед військових удвічі частіше порівняно з рештою населення; великий депресивний розлад значно поширеніший серед військових, ніж серед решти населення (4,8% порівняно з 3,63% відповідно). Військові частіше зловживають речовинами, зокрема зловживання алкоголем серед військових трапляється у 2,3 рази частіше, ніж серед населення. Військові-чоловіки більш схильні до зловживання речовинами (зокрема, алкоголем), ніж військові-жінки. Військові-жінки більш схильні до тривожних розладів, ПТСР та розладів настрою, ніж військові-чоловіки. Військові, які брали участь в активних бойових діях, мають майже в сім разів частіше ПТСР, ніж інші військові, та набагато частіше зловживають речовинами (зокрема, алкоголем)» [16].

Причиною появи всіх цих та багатьох інших ознак посттравматичного синдрому може бути не лише безпосередня участь у бойових діях та присутність на передовій, а й високе психологічне та фізичне навантаження, неминуче для військовослужбовців. Завдяки своєчасному початку реабілітації вдається позбутися симптоматики та розпочати ефективно відновлення.

Підступність, складність, небезпека психологічних травм у тому, що вони, як правило, приховані, не показані назовні, їх переживають самотійно, із кожною миттю лише посилюючи ситуацію. Психіатри ввели поняття «моральна рана», яка відображає всі аспекти бойової травми: психологічний, культурний і духовний. У результаті ветерани перестають довіряти оточуючим людям. Тому успіх соціалізації та відновлення людини багато в чому залежить саме від близьких, рідних, друзів, які можуть допомогти постраждалому зробити перший крок.

Система психологічної служби ЗСУ включає п'ять етапів підготовки й надання психологічної допомоги: територіальний центр комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП), навчальний центр, підрозділ постійної дислокації (ППД), бойові дії та етап відновлення [16]. Комплекс психологічних послуг, який включає психологічну діагностику, консультування, психологічну допомогу, забезпечує команда фахівців. Серед них – психологи, офіцери-фахівці у галузі психологічного забезпечення, капелани та ін. Завданням психологів є відновлення цілого комплексу втрачених або деформованих психічних функцій, гармонізація Я-образу за отримання фізичних травм та спричинених ними змін у тілі та світовідчутті [2].

Позитивно слід оцінити запровадження в Україні нового механізму проведення психологічної реабілітації військовослужбовців та ветеранів. По-перше, ефективно вирішується проблема доступу військовослужбовців та ветеранів до психологічних послуг. Для зручності клієнтам надано можливість отримувати послуги стаціонарно, дистанційно, амбулаторно, а також із виїздом до клієнта. По-друге, комплексний підхід до організації психологічної реабілітації передбачає участь мультидисциплінарної команди, до якої входять психологи, психотерапевти, психіатри. По-третє, індивідуальний підхід з урахуванням кейс-менеджменту враховує потреби кожного клієнта. По-четверте, велика увага приділяється якості психологічних послуг, при цьому використовуються міжнародні науково обґрунтовані протоколи, ефективність яких доведено позитивною практикою. По-п'яте, адресність. Послуги отримують ті клієнти, які дійсно їх потребують. По-шосте, після стаціонарного лікування клієнти, у разі потреби, продовжують отримувати послуги в амбулаторній чи дистанційній формах [14].

За даними Міністерства у справах ветеранів, нині підписано контракти із 40 лікувальними закладами, у яких військовослужбовці зможуть отримати психологічні консультації та лікувальні послуги. Із липня 2022 р. у рамках психологічної реабілітації військовослужбовці отримали близько 7 тис послуг [19].

Водночас війна виявила низку проблем у системі психологічного забезпечення військовослужбовців, які особливо гостро постали після широкомасштабного вторгнення. Таким чином, сьогодні є актуальним упровадження ефективних профілактичних і реабілітаційних заходів, спрямованих на збереження та відновлення психофізіологічних і психічних функцій, які постраждали під час виконання завдань у районі ведення бойових дій. Ці заходи повинні бути орієнтовані на збереження здоров'я, мінімізацію наслідків перенесених бойових психічних травм у формі посттравматичних стресових синдромів та хронічних психопатологічних змін особистості військовослужбовця.

Психологічна реабілітація враховує особистість військовослужбовця, його самооцінку, комунікативні властивості, потреби, механізми захисту, як він поводить себе в колі сім'ї, колективах та інших групах. Ця реабілітація спрямована на подолання стресу – це як процес, у якому індивід здійснює спроби ліквідувати проблему, зменшити її інтенсивність та полегшити вплив. А особливістю психологічної допомоги є спрямованість на відновлення боєздатності під час ведення бойових дій.

Звичайно, під час бою бойова втома є неминучою, але заходами психологічної реабілітації можна запобігти великій кількості постраждалих від неї. Корисним у цьому питанні є зарубіжний досвід лікування та реабілітації постраждалих на війні. Однією з переваг такого досвіду є те, що в інших країнах можуть бути доступні нові методики та технології лікування, які ще не використовують в Україні.

Зарубіжний досвід може бути корисним для розвитку та вдосконалення національної системи лікування та реабілітації. Зокрема, його вивчення може допомогти виявити недоліки та проблеми в національній системі та знайти способи їх вирішення. Так, відомо, що на 400–500 військовослужбовців ЗСУ працює один психолог. Водночас, наприклад, в армії Ізраїлю встановлений норматив військових психологів та соціальних працівників – один фахівець на 70–90 осіб. Ще один приклад: у США медико-соціальна реабілітація – це обов'язковий етап після проходження бойових дій. Окрім того, зарубіжний досвід може допомогти в підвищенні якості надання психологічної допомоги постраждалим на війні, оскільки можуть використовуватися нові техніки та методики, які були успішно застосовані в інших країнах.

Висновки з проведеного дослідження. У результаті дослідження співвідношення понять «психологічна реабілітація», «соціально-психологічна реабілітація», «медико-психологічна реабілітація» виявлено, що реабілі-

тація – це система різних заходів (державних соціально-економічних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та ін.), спрямованих на повернення до нормального життя постраждалих. Нормальне життя – це не лише лікування психіки людини, а й допомога у розвитку її нових важливих навичок та вмій. Психологічна, соціально-психологічна, медико-психологічна реабілітація – елементи цієї системи заходів.

Після закінчення війни необхідність у забезпеченні психологічної реабілітації стане ще гострішою. Тому вже сьогодні державі та суспільству слід готуватися до вирішення цієї проблеми. В Україні за останні роки відкрилося багато центрів підтримки психологічного здоров'я військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей. Поряд із державними психологічну допомогу військовослужбовцям надають і приватні організації. Однак доводиться визнати, що психологів, особливо таких, які мають досвід роботи з військовослужбовцями, не вистачає.

В ідеалі кваліфіковані психологи потрібні в кожному військовому підрозділі, щоб кожен військовослужбовець, який потребує психологічної допомоги, міг би її отримати. У зв'язку із цим доцільне відкриття програм соціальної, психологічної та фізичної реабілітації, які необхідні для мінімізації наслідків психологічних травм військовослужбовців.

Із метою популяризації психологічної просвіти потрібно проводити серед військовослужбовців та ветеранів роз'яснення щодо отримання психічної допомоги в разі необхідності.

Також є потреба у відкритті в університетах, які готують психологів, освітньо-професійної програми «Військово-тактична психологія».

Усе це можливо, якщо важливість психологічної реабілітації військовослужбовців та ветеранів буде належним чином підтримана на державному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій у системі соціальних служб : дис. ... доктора педагогічних наук : 13.00.05 ; Хмельницький національний університет МОН України. Хмельницький, 2018. 559 с.
2. Упровадження сучасних видів реабілітації для постраждалих від війни та ветеранів ЗСУ. URL: <https://kr-tmo.mvs.gov.ua/news/show/110>.
3. Грибок А.О. Психічне здоров'я військовослужбовців Збройних сил України як головний фактор успішного виконання бойових завдань у складних та екстремальних умовах. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. XI. Вип. 18. С. 21–40.
4. Джигун Л.М., Берегова Н.П., Главацька Н.Д. Психологічні травелоги. 2021. № 2. С. 57–73.
5. Допомога військовим із посттравматичним стресовим розладом. URL: <https://phc.org.ua/news/>

dopomoga-viyskovim-z-posttravmaticnim-stresovim-rozladom.

6. Друзь О.В., Черненко О.В. Напрямки медико-психологічної профілактики постстресових психічних розладів у учасників локальних бойових дій. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25. Вип. 1(90). С. 45–48.

7. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>

8. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами : методичний посібник / О.М. Кокун та ін. Київ : 7БЦ, 2023. 175 с.

9. Медико-психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах російсько-української війни: етнопсихологічний дискурс, національні перспективи громадського здоров'я. URL: <https://www.umj.com.ua/article/239628/mediko-psihologichna-reabilitatsiya-vijskovosluzhbovtziv-v-umovah-rosijsko-ukrayinskojivijni-etnopsihologichnij-diskurs-natsionalni-perspektivigromadskogo-zdorov-ya>

10. Охорона ментального здоров'я та медико-психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах гібридної війни: теорія і практика : монографія / В.І. Цимбалюк та ін. Київ : Медицина, 2021. 256 с.

11. Палієнко Т., Семигіна Т. Психосоціальна підтримка ветеранів війни та цивільних, які постраждали через збройний конфлікт. URL: https://www.researchgate.net/publication/317184995_Psihosocialna_pidtrimka_veteraniv_vijni_ta_civilnih_aki_postrazdali_cerez_zbrojnij_konflikt_Psycosocial_support_of_war_veterans_and_civilians_affected_by_the_armed_conflict

12. Психічне здоров'я в умовах війни: як його зберегти й не потрапити в «день бабака»? URL: <https://health-ua.com/article/70068-psichne-zdorovya-vumovah-vjni--yakjogo-zbereti-j-nepotrapiti--vden-babaka>

13. Психологічна реабілітація військовослужбовців. URL: <https://nc-newlife.com.ua/lechenie-psihicheskikh-rasstrojstv/psihologicheskaya-reabilitatsiya-voennosluzhashhih>

14. Психологічна реабілітація для ветеранів. URL: <https://mva.gov.ua/ua/veteranam/likuvannya-ta-reabilitatsiya/psykholohichna-reabilitatsiya-dlya-veteraniv>

15. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками бойових дій на етапі відновлення: методичний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2023. 283 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/psihologichna-robotaz-viyskovosluzhbovtziv-uchasnikami-bojovikh-diy-na-etapi-vidnovlennya.pdf>

16. Стан психічного здоров'я військовослужбовців значно гірший, ніж серед решти населення. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/28/stan-psyhichnogo-zdorovya-vijskovosluzhbovtziv-znachnogirshyj-nizh-sered-reshty-naselennya/>

17. Тополь О.В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2015. Вип. 124. Т. 1. С. 230–233.

18. Ушакова І.М. Проблема психологічної реабілітації працівників ДСНСУ, які виконували свої професійні обов'язки в зоні збройного конфлікту. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2016. Вип. 19. С. 242–251.

19. Фізична та психологічна реабілітація: як та де в Україні лікують поранених військових. URL: <https://naglyad.org/uk/2023/04/03/fizichna-tapsihologichna-reabilitatsiya-yak-ta-de-v-ukrayini-likuyut-poranenih-vijskovih/>

20. Чабан О.С., Хаустова О.О. Медико-психологічні наслідки дистресу війни в Україні: що ми очікуємо та що потрібно враховувати при наданні медичної допомоги? URL: <https://www.umj.com.ua/article/232297/mediko-psihologichni-naslidki-distresu-vijni-v-ukrayini-shho-mi-ochikuyemo-ta-shho-potribno-vrahovuvati-pri-nadanni-medichnoyidopomogi>

21. Гарантована психологічна допомога та реабілітація військовослужбовців – складова національної безпеки / В.М. Якимець та ін. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2022. № 3(93). С. 41–50.